

Represijų palikimas – užduotis valstybei

2003 m. spalio 22–24 d. Vilniaus universitete vyko unikali Lietuvoje tarptautinė mokslinė konferencija „Sunkių traumų psichologija: politinių represijų ilgalaikiai padariniai“. Konferenciją organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) kartu su Vilniaus universiteto psichologais, joje dalyvavo mokslininkai iš Vokietijos, Norvegijos, Kanados ir Latvijos.

Iki šiol ne tik mūsų šalyje, bet ir visoje Rytų Europoje nebuvo bandoma išsamiau tyrinėti ilgalaikių psichologinių traumų, patirtų dėl politinių represijų.

Tuo tarpu, pasak vienos iš konferencijos organizatorių prof. Danutės Gailienės, „dešimtmečiais trukusios studijos parodė, jog traumuojančys įvykiai žmonėms gali sukelti sunkių psichologinių ir psichopatologinių padarinių, o kai kuriems nukentėjusiems jie tęsiasi net visą gyvenimą. Taip pat paaiškėjo, kad daug baisiau už vadinamąsias natūralias traumas, t. y. gamtines ar technologines katastrofas, veikia kitų žmonių sukeltos traumos – smurtas, persekiojimai ar politinės represijos“.

Konferencijoje taip pat mėginta atsakyti į kitus iki šiol dar mažai nagrinėtus klausimus, pvz.: kokią poveikį tautoms, žmonių kartoms ir individams daro patirtos sunkios psichologinės traumos? Kaip mokslininkai gali tai nustatyti? Kaip įvertinti žmonių atsparumą ir vidinius išteklius? Kaip Lietuvos patirtis siejasi su kitų šalių ir kultūrų patirtimi? Ir svarbiausia – kokia praktinė pagalba teikiama traumas dėl politinių represijų patyrusiems žmonėms?

KONFERENCIJOS IŠTAKOS

LGGRTC kartu su VU Klinikinės ir socialinės psichologijos katedra trejus metus vykdė specialų tyrimą pagal programą „Politinių represijų psichologiniai padariniai“. Tyrimo dalyviai buvo atrenkami atsitiktine tvarka iš asmenų, kurie pripažinti nukentėjusiais pagal Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 m. okupacijų, teisinio statuso įstatymą. Specialiai šiam tyrimui sudarytas klausimynas; jame šalia tiesioginių klausimų (apie patirtus traumuojančius įvykius, subjektyviai vertinamą dabartinę sveikatos būklę, gaunamą socialinę paramą, veiksnius, kurie padėjo įveikti represijų sunkumus, ir kt.) yra ir standartizuotos psichologinio matavimo skalės (traumos simptomų, depresijos, vidinės darnos skalė ir kt.).

Tyrimas buvo atliekamas dviem būdais: apklausiant paštu ir individualiai susitinkant su tyrimo dalyviais. Apklausa paštu organizuota dviem etapais: pirmiausia nukentėjusiems skambinta telefonu ir, paaiškinus tyrimo esmę, prašyta jų dalyvauti tyrime. Gavus sutikimą, paštu buvo išsiunčiamas tyrimo klausimynas ir vokas su pašto ženklu bei atgaliniu adresu. Duomenys buvo renkami labai sėkmingai, nes atsakymus atsiuntė daugiau nei 80 proc. tyrimo dalyvių (įvairiose šalyse gautais duomenimis, paštu organizuojamose apklausose dažniausiai atsako 50–60 proc. pakviestųjų).

Buvo apklausti 1354 žmonės (amžiaus vidurkis – 73 metai). Tyrimai parodė, kad politinių represijų aukos patyrė dvigubai dau-

giau sunkių traumuojančių įvykių nei kontrolinė grupė. 83 proc. nukentėjusių žmonių traumos sutrukdė pasiekti svarbių jų gyvenimo tikslų, jiems būdingi prisiminimų protrūkiai, nesuvaldomas verksmas, pažeminimo jausmas, depresija, liūdesys, jie dažnai sapnuoja košmariškus sapnus, net mėgina nusižudyti ir pan.

Pasak prof. D. Gailienės, tai taip pat įrodo, jog „tie žmonės nori būti išgirsti, jiems būtina išsikalbėti – reikia visiems siekti, kad šie pirminiai atliekami tyrimai kada nors virstų realia pagalba nukentėjusiems nuo politinių represijų...“

REPRESIJŲ MASTAI

Ne mažiau kaip 456 tūkst. Lietuvos žmonių (kas trečias suaugęs lietuvis; 93 proc. kalinių ir 96 proc. tremtinių sudarė lietuvių tautybės asmenys) tapo sovietinio teroro aukomis, patyrė vienokią ar kitokią prievartą. Iš jų apie 350 tūkst. buvo įkalinta, išvežta į tremtį ir GULAG'o lagerius ar nužudyta Lietuvoje, apie 500 tūkst. dėl vykdyto teroro, karo sąlygų ar okupantų sprendimų turėjo palikti Lietuvą.

Daugiau nei 70 proc. ištremtųjų buvo moterys ir vaikai iki 16 metų amžiaus. Žinoma, kad beveik 30 proc. ištremtųjų mirė dėl nepakeliamų gyvenimo sąlygų.

Po karo 10 metų vykusio ginkluoto spriešinimo metu žuvo apie 22 tūkst. partizanų, jų ryšininkų ir rėmėjų. Visi jų šeimų nariai neišvengė trėmimo ar sovietinių lagerių. Daugiau nei 50 tūkst. žmonių buvo suimti, kankinti ir kalinti.

Kartu su nacistinės diktatūros aukomis (pastaroji fiziškai sunaikino 245 tūkst. žmonių, iš jų apie 200 tūkst. žydų) Lietuvos gyventojų nuostoliai siekia 33 proc. bendro 1940 m. gyventojų skaičiaus.

VISUOMENĖ NESUVOKIA PROBLEMOS

Konferencijos pradžią paskelbusi LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė prisiminė Atgimimo laikus, kai visuomenę „tiesiog lavina užgriuvo buvusių politinių kalinių, tremtinių, vėliau – partizanų atsiminimai“: „Tuomet tapo visiškai akivaizdu, kad 50 metų senumo patirtys dar nėra istorija mentalinė-dvasinė prasme. Žmonės su savo gyvu skausmu, kančia, sapnuose ar nemigos naktimis nuolat grįžtančiais prisiminimais pasirodė gyveną tarp mūsų – patys veikiami savo praeities bei ja veikdami aplinkinius, t. y. mus visus“.

„Jau tuomet buvo užuominų, kad turime rimtą problemą, kad reikalingi specialūs tyrimai, pagaliau psichologinės pagalbos sistema, – teigė D. Kuodytė. – Trejus metus LGGRTC darbuotojų ir VU psichologų vykdoma programa „Politinių represijų psichologiniai padariniai“, matyt, buvo paskutinė galimybė pasivyti laiką, t. y. dar kalbinti prievartą patyrusius žmones, nes to nedarant psichologijos metodų taikymas iš esmės neįmanomas. Kitas, ne mažiau svarbus aspektas, į kurį atsakymo kol kas nėra – praktinis jų taikymas. Valstybės institucijos, atsakingos ir už psichinę piliečių sveikatą, turėtų ne tik susidomėti šioje konferencijoje aptariamais klausimais...“

Pranešėja pabrėžė ir šių dienų visuomenės abejingumą šioms problemoms: „Noras pasakoti, ši vienintelė terapijos priemonė, visuomenės šiandien yra ignoruojama, atmetama. Matyt, tai bendra pokomunistinių kraštų, besimėgaujantių postmodernizmo stilistika, tendencija – vartotojiškas požiūris į tas patirtis. Kitaip sakant, buvo įdomu, kol buvo nauja, sensacinga, pagaliau, kai buvo argumentu atgaunant Nepriklausomybę, o persisotinus – besąlygiškai atmetama. Juk ku-

riant modernią visuomenę naftalinas nereikalingas. Tačiau neradus praeities sąsąukos su dabartimi, susivokti, kas esame, ką ir kodėl darome – praktiškai neįmanoma...”

AR REIKIA TYLĖTI?

Prof. D. Gailienė savo pranešime, apžvelgusi psichologijos mokslo traumatizmo srityje raidą, pabrėžė dabarties problemas: „Maždaug iki XX a. vidurio moksle vyravo nuomonė, jog tokios traumos praeina savaime. Labai intensyvūs tyrimai prasidėjo po Antrojo pasaulinio karo, kai mokslininkai psichologinio traumatizmo dėl politinių represijų klausimus pradėjo kelti iš naujo – Vakaruose pagal naują ir patikimą metodologiją buvo tiriami buvę koncentracijos stovyklų kaliniai, karo dalyviai, karo belaisviai, pasipriešinimo dalyviai. Tokius tyrimus pirmasis pradėjo norvegų profesorius L. Aitingeris, kuris pirmasis ir įrodė, kad tokių traumų padariniai savaime nepraeina, kad jie yra ilgalaikiai. Kitas svarbus momentas – buvo įrodyta, jog net visai sveiki žmonės gali būti traumuoti labai sunkiai ir ilgam...”

„XX a. antrojoje pusėje susiformavo ir atskira šių tyrimų sritis – psichotraumatologija, – sakė profesorė. – Pagaliau 1980 m. buvo suformuluota ir oficiali diagnozė – po-trauminių stresų sutrikimas. Tyrimai šioje srityje buvo tokie intensyvūs, kad leido suformuluoti fenomeną, dabar vadinamą prisistotinimo efektu. Specialistai kartais kalba, jog gali būti traumos padariniai, tačiau mes kartais traktuojame, kad jie turi būti, dėl to iškyla tiek etinės, tiek profesinės problemos. Galima teigti, jog kai kurios skaudžios temos ištis kartais eksploatuojamos negarbingai, pvz., vadinamoji „holokausto religija“ ar smurtą patyrusiems žmonėms kone prievarta brukamos jų kančių interpretacijos“.

Tačiau, pasak prof. D. Gailienės, yra sričių, kurios iki šiol beveik užmirštos: „Sovietinių represijų srityje darbų beveik nėra. Manau, taip yra todėl, kad komunistinė ideologija, kitaip negu fašistinė, tarptautinės bendruomenės nėra pasmerkta, nėra pripažinta nusikalstama. Ypač Vakaruose dar daugeliui nėra aišku, kad ir nacistinė, ir komunistinė ideologija atnešė daugybę fizinių bei moralinių kančių. Lietuvoje mes žinome, kas yra sovietinės represijos, kurias patyrė beveik kiekviena šeima. Taigi klausimas mums, specialistams: ką reikia daryti, kai trauma nepripažįstama, ją reikia slėpti, už jos prisiminimą baudžiama, tuo metu žmogus vėl nuolat traumuojamas, ir tai trunka ištisus 50 metų? Gal ir toliau reikia tylėti, laukti, kol viskas praeis savaime, ar priešingai – teigti, kad tokiam traumavimui būdingi ilgalaikiai padariniai, ir bandyti suteikti tiems žmonėms metodologiškai pagrįstą psichologinę pagalbą?.. Jeigu yra padarinių, tai kuo jie pasireiškia, kaip tai išmatuoti, kaip atrinkti kontrolinę grupę ir t. t.? Juk sovietinėje sistemoje praktiškai visi piliečiai patyrė laikiną nesaugumo jausmą, tačiau klausimas, ar tie, kurie buvo kankinami specialiai, šiandien jaučiasi kitaip nei tie, kurie buvo tik okupuoti, iki šiol labai aktualus“.

GENOCIDAS DEMOKRATINĖSE ŠALYSE

Psichologas dr. Antoonas Leenaarsis iš Kanados pranešime „Čiabuvių traumos ir savižudybės: istorijos iš Arktikos ir iš Australijos“ iškėlė gana egzotišką temą. Jis kalbėjo apie Arkties regiono ir Australijos tautų genocido, vykdyto Kanados bei Australijos (šių šalių vyriausybės, pasak pranešėjo, tai pripažino oficialiai), padarinius: „Baltieji užkariautojai ir kolonistai, atėję į čiabuvių žemes, sukėlė grėsmę šių žemių gyventojų egzisten-

cijai. Pasaulio sveikatos apsaugos organizacijos duomenimis, buvo siekiama sukelti didžiulį kultūrinį chaosą ir sudaryti tokias gyvenimo sąlygas, kad čiabuviai susidurtų su kuo didesniais gyvenimo sunkumais. Tokiu būdu padarytą jiems žalą itin sunku išgyvendinti. Viena didžiausių dabartinių problemų yra Arkties regiono ir Australijos čiabuvių savižudybės, nors anksčiau tokios problemos faktiškai nebuvo. Patys čiabuviai teigia, jog šiandien įvairios valstybinės institucijos ir net jų pačių šeimos nepakankamai dėmesio kreipia į šią problemą...”

Pranešėjas papasakojo apie atliekamų tyrimų metodologiją, supažindino su aptariamų tautų istorija, pateikė jų patirtų traumų ir savižudybių statistiką pagal amžiaus grupes, epidemijų paplitimą, palygino Australijos ir Kanados patirtį siekiant išspręsti šias problemas, pabrėžė įvairių įtakų reikšmę ir problemų priežastis, taip pat išsamiai apibūdino savo tyrimų rezultatus.

NORVEGŲ PATIRTIS

Vienas žymiausių pasaulio psichotraumatologų prof. Larsas Weisaethas iš Norvegijos skaitė pranešimą tema „Psichologinės traumos sunkumo ir jos padarinių ryšys“. Jis pabrėžė, kad Norvegijoje dėl politinių represijų patirtų psichologinių traumų mastų jokių būdu negalima lyginti su Lietuva, „tačiau pati traumatologijos kokybė buvo labai panaši“: „Tyrimai Norvegijoje prasidėjo 1950-aisiais ir jų rezultatai buvo šokiruojantys – paaiškėjo, kad buvę kaliniai iki šiol miršta dėl seniau patirtų būtent psichologinių traumų, o ne dėl buvusių sužalojimų ar ligų. Taigi buvo įrodyta, kad ilgalaikis stresas gali nužudyti fiziškai. Tiesa, tyrimų pradžioje mes šito nesupratome, kol pagaliau paaiškėjo, kad politines represijas patyrusių žmonių mirštamumas yra net 50 proc. didesnis už bendrą rodiklį“.

„1970 m. mirties rizika tarp visų represijas išgyvenusių žmonių jau buvo mažesnė, – teigė profesorius. – Tačiau iki pat 1980 m. nebuvo net oficialios diagnozės patirtoms traumoms įvardyti, išskyrus dar 1950-aisiais paskelbtą vadinamąjį koncentracijos stovyklų sindromą ir karo jūrininkų sindromą“.

Prof. L. Weisaethas aptarė rizikos situacijos, sukeliančios didžiausią pavojų psichologiniam traumatizmui, postresinio laikotarpio reakciją, psichologinės apsaugos mechanizmus, apibūdino savo tyrimus ir paaiškino skirtumus tarp gautų rezultatų, taip pat prisiminė psichologijos istoriją, pabrėždamas ir ankstesnių tyrimų svarbą, pateikė ne vieną pavyzdį, atskleidžiantį įvairias psichotraumines reakcijas, kylančias vėliau, pateikė lyginamąją analizę.

Įdomų pranešimą skaitė jau minėto prof. L. Aitingerio mokinė psichologė Ellinor F. Major (Norvegija). Jo tema – „Karo sukulto streso padariniai Norvegijos pasipriešinimo Antrajame pasauliniame kare dalyviams ir jų vaikams“.

E. F. Major – koncentracijos stovykloje kalėjusio tėvo vaikas. Vėliau, studijuodama psichologiją, ji atliko išsamų tyrimą. Jis apibendrintas atskirai išleistoje knygoje. Toje knygoje aprašoma ir jos tyrimo idėjos atsiradimo istorija. Ji pasakoja, jog kartą aptiko JAV išleistą knygą „Holokausto vaikai“, kurioje parašyta, kad „mes esame nenormalūs, psichopatologiški, kad mes, represijas išgyvenusiųjų vaikai, esame pažeisti...“ Nenorėdama tuo patikėti ji ir atliko atitinkamą tyrimą Oslo universitete.

Psichologė teigė, jog visada vyravo tyrimai holokausto klausimais: „Holokausto tyrimai pateikia daug labai įdomių hipotezių apie sunkias traumas, pvz., ar šias traumas patyrę tėvai gali perduoti potrauminius simptomus savo vaikams? Tad remdamasi šiomis hipotezėmis aš ir atlikau savo tyrimą“.

E. F. Major apžvelgė karo laikotarpio kartos patirtas traumas bei jų padarinius kitoms

kartoms, taip pat pokarinio laikotarpio kartos simptomus ir tėvų bei vaikų santykių raidą perteikiant vaikams savo išgyvenimus ir tiriant, kokią įtaką tie išgyvenimai padarė vaikų psichologinei būsenai. Psichologė teigė, jog tyrimo metu išaiškėjo ir tam tikros traumų simptomatikos paveldimumo problemos. Ji padarė išvadą, jog tai dažnai persiduo-da biologiniu būdu: „Galbūt išvados skirtų-si, jei tyrimą siečiau ne su tėvais, bet su mo-tinomis, kalėjusiomis koncentracijos stovyk-lose. Tačiau bet kuriuo atveju paveldimumą visada labiau atskleidžia tiesioginis bendra-vimas, o ne statistiniai duomenys“.

KITI TYRIMAI

Drezdeno technologijos universiteto psicho-logas Matthias Schutzwohls (M. Šucvolas) skaitė pranešimą „Politinio įkalinimo buvu-sioje Vokietijos Demokratinėje Respubliko-je ilgalaikiai padariniai“.

Pranešėjas papasakojo apie politinę padėtį buvusioje VDR, pateikė savo tyrimų duome-nis bei ilgalaikio traumavimo padarinių ver-tinimus, taip pat nurodė galimus buvusių rep-resijų aukų gydymo metodus.

„Savo studijas pradėjome beveik prieš 10 metų, – sakė M. Schutzwohls. – Jų metu paaiškėjo, kad dauguma mūsų tiriamų žmo-nių kentėjo nuo vadinamųjų antrosios katego-rijos traumų. Tyrimas rodo, kad tik 15 proc. žmonių, kurie kentėjo nuo potrauminių stre-sų sindromo (PTSS), neturėjo kompleksinių diagnozių. Dauguma jų kentėjo nuo visų įma-nomų fobijų. Taip pat nustatėme, kad net tie buvę kaliniai, kurių nekamuoja PTSS, vis tiek kenčia dėl įvairių psichikos sutrikimų. Todėl bandėme išsiaiškinti, koks yra ryšys tarp trau-mos ir PTSS iškart po įkalinimo laikotarpio. Daugelis aukų sakė, kad patyrė emocinius su-

trikimus iškart po įkalinimo. Kad geriau su-prastume tą santykį, sudarėme specialų klau-simų modelį. Faktiškai nustatėme, jog potrau-minis stresas pirmiausia visuomet pasižymi pasikartojančiais prisiminimais ir stiprėjan-čia potraumine simptomatika, pvz., miego sutrikimais ir pan. Norėdami viso to išveng-ti, buvę kaliniai stengdavosi pabėgti nuo ben-dravimo...“

VU Klinikinės psichologijos katedros psichologės paskutinėje konferencijos dalyje pristatė savo tyrimus.

Grażina Gudaitė savo pranešime pateikė išsamią ilgalaikių politinių traumų padarinių analizę, o Vėjūnė Domanskaitė-Gota supa-žindino su neseniai atliktu Afganistano karo dalyvių tyrimu.

Latvijos psichologė Mara Vidnerė pertei-kė Latvijos tremtinių patyrimą.

PRAKTIKA IR TEORIJA

Kad Lietuvos ir užsienio mokslininkų patir-tį būtų galima pritaikyti praktiškai, supran-tama, vien entuziastų rengiamų konferencijų ar seminarų nepakanka. Dėl okupacijų patir-tą ilgalaikių psichologinių traumų poveikį Lietuvos visuomenei pirmiausia turėtų įsisą-moninti atsakingos valstybinės institucijos, ypač tos, kurios skelbiasi atstovaujančios sa-vo piliečių sveikatai ar net ją saugančios.

Projektą, pradėtą LGGRTC ir VU Klini-kinės psichologijos katedros, turėtų pradėti kuruoti bei finansuoti Vyriausybė per Svei-katos apsaugos ministeriją, juolab kad šis pro-jektas yra veikiantis ir pripažįstamas autori-tetingiausių Vakarų specialistų.

Tik tokiu atveju gal net artimiausiu laiku galėsime pradėti kalbėti apie realią pagalbą nuo okupacinių režimų nukentėjusiems žmonėms.